

Новий погляд на проблему

Ю. О. Курносов (Київ)

Насилля — головний аргумент більшовизму *

У статті розглядається марксистсько-ленінське ставлення до насильницьких дій у політиці, аналізується використання керівними колами Комуністичної партії насилля як головного аргумента своєї політики щодо існуючих верств населення, колег по революційній боротьбі, а головне — значної частини комуністів та мільйонних мас співгромадян. Акцентується увага на поступовому зростанні опору насильству, всезаборонству, обмеженню прав і свобод людини. Йдеться про конкретних учасників цього опору — тих, хто суспільні інтереси ставив вище за особисті і цим самим наближав час демократії, що кінець кінцем зумовило розвал самої партії.

Багато горя і страждань українському народу, як і всім радянським людям, принесла фашистська навала. Однак і в ті грізні, надзвичайно відповідальні для долі Вітчизни роки шельмування й криваві розправи над «ворогами народу» продовжувалися, хоч їх масштаби дещо зменшилися. В тюрмах і таборах залишалися мільйони безневинно ув'язнених. Не припинялися й необгрунтовані репресії. Гітлерівська канонада вже лунала у безпосередній близькості від Москви, а в цей час неподалік від столиці, з її іншої сторони, продовжували гриміти сталінські залпи, від яких гинули ні в чому не повинні воєначальники і уславлені командири Червоної Армії, у тому числі з України, які були так потрібні фронту, що стікав кров'ю. Під дулами автоматів проходило переселення цілих народів. Це було, по суті, продовженням геноциду під більшовицькими гаслами.

В роки війни яскраво проявився патріотизм радянських людей, їх готовність до останньої краплі крові захищати рідну землю. Але «вождь народів» та його найближчі сподвижники, які погрузили у зловживаннях, інтригах, боротьбі між собою за збереження привілейованого становища біля керма влади, навіть і не прагнули гідно оцінити подвиг народу у боротьбі проти чорних сил фашизму.

Навпаки, своєрідним салютом Перемозі стало нове посилення репресій. Причому в конвейєри НКВС і держбезпеки потрапили вищі воєначальники, керівні працівники народного господарства, завдяки непохитній волі, велетенській працездатності й таланту яких було зламано гітлерівську воєнну машину. Знову чесними людьми стали поповнюватися тюрми й табори, знову у беріївських катівнях почастишали випадки виконання смертних вироків. Країна «закишила» зрадниками, шпигунами, ворогами соціалізму. Все поверталось на круги своя.

А на Західній Україні, як під час боротьби проти фашизму, в перші повоєнні роки спалахнула справжня громадянська війна. Тут протягом досить тривалого періоду точилася збройна, на думку її учасників, національно-визвольна боротьба, спрямована проти більшовицького деспотизму. Офіційні ж власті кваліфікували її як антирадянські, бандитські дії. Однак незалежно від політичних визначень цієї трагедії, зрештою, насилля одних зумовлювало насильницьку протидію інших.

* Закінчення. Початок див.: Укр. іст. журн.— 1991.— № 12.

І українська повстанська армія, і радянські збройні формування та каральні органи жорстоко ставилися до простих людей, які опинилися між цими двома силами. Відтак із західних областей України знову рушили ешелони на північ і схід, у казахські степи, поповнюючи переможеними, а частіше й зовсім невинними вже переповнені концтабори ГУЛАГу.

Головною опорою тоталітарних систем завжди були спеціальні каральні органи, бо тільки завдяки їх репресивній діяльності могли існувати такі режими. В нашій країні цю роль виконували передусім органи державної безпеки. На їх рахунок — багато гучних провокаційних справ, різних судових процесів, організованих у 30-х — на початку 50-х років. Для виправдання свого існування в кабінетах і катівнях цієї установи народжувалися — на замовлення більшовицьких можновладців — міфи про виникнення та діяльність неіснуючих підпільних організацій, що давало привід для чергового нарощування репресивних заходів.

Насправді ж у країні після громадянської війни реально не було жодної організації, яка б загрожувала існуючому ладові. Тим часом штати комітету державної безпеки, які займалися внутрішніми справами, постійно зростали, і, відповідно, розширювалася мережа місцевих органів КДБ. Таємні «очі і вуха государеві» знаходилися чи не в кожному трудовому колективі.

На цьому фоні майже неправдоподібно звучить перша частина цитованого нижче виступу М. С. Хрущова на липневому (1953 р.) Пленумі ЦК КПРС, де розглядалося питання «Про злочинні антипартійні і антидержавні дії Берія». Згадуючи поліцейський режим за часів царату, він зазначав, що «перший раз побачив жандарма, коли мені вже було, мабуть, 24 роки. На рудниках не було жандармів. У нас був один козак — поліцейський, який ходив і пиячив. У волості нікого, крім одного урядника, не було. Тепер у нас у кожному районі начальник МВС, у нього — великий апарат, оперуповноважені. Начальник МВС одержує найвищу ставку, більшу, ніж секретар райкому партії. Але якщо у нього така мережа, то треба ж показувати, що він щось робить»¹⁶.

Результатом невтомної діяльності правоохоронних органів, причому в тісному контакті з партійними, стало, зокрема, фізичне і моральне насилля щодо широких верств інтелігенції — письменників, поетів, митців, журналістів, діячів науки. Так, одразу після війни вони почали розправлятися з представниками художньої інтелігенції на основі постанов ЦК ВКП(б) з питань літератури і мистецтва, виданих у 1946—1948 рр. Згодом за ініціативою й підтримкою того ж ЦК гоніння і репресії охопили й наукове середовище. Зокрема, лисенківщина призвела до розгрому вітчизняної генетики, в загоні опинилася кібернетика. Нещадному осуду будь-яких проявів інакомислення з боку вчених-суспільствознавців були підпорядковані дискусії з філософії (1947 р.), мовознавства (1950 р.), політичної економії (1951 р.). Одночасно розпочалися цькування «космополітів», звинувачення у «низькопоклонстві перед Заходом», фабрикувалася так звана справа лікарів тощо.

Для кожної подібної кампанії знаходилися добровільні чи «рекомендовані» компетентними органами донощики, викривачі, підспівувачі й інші «доброзичливці», які активно підключалися до фабрикування сфальсифікованих справ.

Зневага до життя людини виявлялася не тільки у проведенні репресивних заходів, інших форм насильства. З кінця 40-х років до цього додалися злочинні секретні експерименти над беззахисним населенням, зокрема тим, що проживало в аулах у районі Семипала-

¹⁶ Див. виклад деяких матеріалів цього Пленуму ЦК КПРС в газ. «Известия», 4 і 5 січня 1991 р.

тинська, де проводилися випробування атомної і водневої зброї. І хоча хід цих робіт контролювало відомство Берії, від якого годі було чекати милосердя, вчені-фізики не могли не знати про фатальні наслідки ядерних вибухів для здоров'я людей, але мовчали, як, до речі, й лікарі, що проводили медичні дослідження над опроміненими жителями населених пунктів, розташованих поблизу полігону*. Таким самим було ставлення й до населення інших подібних місцевостей¹⁷.

Однак уже в перші повоєнні роки, незважаючи на всевладдя тоталітаризму, дедалі помітнішим ставав опір існуючим порядкам як з боку трудящих, так і в'язнів концтаборів ГУЛАГу. Так, у 1948 р. виник бунт зеків табірному пункту Салехарда, наступного року — Берлага. У 1952 р. застрайкували в'язні в Екібастузі, через рік — у Воркуті. Проте найбільше в історії радянської каторги повстання в'язнів, які рішуче протестували проти нелюдських умов життя й виснажливої праці, відбулося у 1954 р. в таборі м. Кенгир (нині — Джекказган). Тут було зібрано вчорашніх солдатів, які побували у фашистському полоні, волелюбних нескорених прибалтів — «лісових братів» та оунівців, що склали зброю, а також «членів сімей зрадників Батьківщини» та інших «ворогів народу».

Але встановлений у цьому закладі режим не витримували навіть ті, хто пройшов полон і фашистські концтабори. Становище не змінилося і після смерті Сталіна та падіння Берії. Нарешті, 16 травня 1954 р. чаша терпіння в'язнів переповнилася. Зеки вигнали охорону за межі зони, забарикадувалися й зажадали прибуття комісії з Москви. Протягом 41 доби табір перебував під контролем адміністрації, створеної з числа самих в'язнів. Лише 26 червня танки і численні автоматники розкидали барикади, гусеницями розчавили або розстріляли сотні зеків. Так трагічно закінчився цей заколот¹⁸.

Мабуть, назавжди залишиться таємницею загальна кількість невинних людей, принесених у жертву більшовизмом заради втілення в життя його ідей. Проте можна впевнено сказати, що радянське суспільство заплатило море крові за злочинний експеримент — побудову сталінського соціалізму.

Із смертю Сталіна розпочався період різноманітних експериментів і кроків — від несміливих, вкрай обережних до рішучих, спрямованих на пошуки шляхів подолання канонів тоталітаризму, що панував у радянському суспільстві. Вже в перші місяці після смерті «вождя народів» його найближчі поплічники, які залишилися біля керма влади, вжили ряд заходів, що вносили певні елементи демократизації у політичну, соціальну та економічну сфери суспільного життя.

Однак найбільш сміливий крок у викритті злочинів сталінізму зробив М. С. Хрущов на XX з'їзді КПРС. Цим самим було покладено початок оновленню радянського суспільства, розвитку демократичних засад у його застарілому політичному механізмі. Один з найбільш наближених до «батька всіх народів», Хрущов також був причетний до огульних необгрунтованих арештів, масових розстрілів і катувань людей, але замовчував свою роль у винищенні інтелектуально розвинутої й дієздатної частини народу, в тому числі під час перебування на посаді першого секретаря ЦК КП(б)У наприкінці 30-х та в 40-х роках.

І все ж саме з ініціативи Хрущова було ліквідовано концтабори, в результаті чого вийшли на волю сотні тисяч жертв сталінського терору, зокрема з України. Одні з них повернулися до рідних осель і сімей, інші ж не змогли розшукати своїх близьких, також репресо-

* Ці випробування проводилися тут аж до 1963 р. й призвели до того, що й сьогодні місцеві лікарні переповнені дітьми-потворами / Щербак Ю. Н. Время вождей прошло // Комсомольское знамя.— 1991.— 15 марта.

¹⁷ Комсомольская правда.— 1991.— 20 июня.

¹⁸ Там же.— 17 июля.

ваних у ті роки як «члени сімей ворогів народу». У душах багатьох вмерло не все те краще, що надихало їх, чобітьми табірних охоронців не було розчавлено почуття людської гідності. Проте всі, хто повернувся після багаторічних поневірянь і нелюдських умов життя, були люди з покаліченою долею. Навіть їхній вигляд сіяв у молодого покоління певну зневіру в справедливості та соціальній захищеності.

Розвінчавши культ особи Сталіна, Хрущов поступово сам опинився в полоні цієї небезпечної хвороби, яку стимулювали всі верстви тодішнього партійного керівництва — від союзного до місцевого, і час від часу відступався від ним же започаткованої демократизації. Це було помітним вже наприкінці 50-х років, а початок 60-х характеризувався відвертим переходом до згортання демократії.

Водночас тоді ж у країні став розвиватися правозахисний рух як форма протесту проти сваволі партійно-державного режиму. На Україні його діячі ще в середині 50-х років виступали проти придушення радянськими військами народної революції в Угорщині, згодом у день перевезення тіла Шевченка з Санкт-Петербурга на Україну (22 травня) проводили біля його пам'ятника в Києві маніфестації.

На Західній Україні виникло кілька нелегальних груп і організацій, частина з яких планувала збройним шляхом добиватися проголошення незалежної України, решта — мирним. Серед останніх слід виділити Українську робітничо-селянську спілку, створену в 1959 р. Вона ставила за мету добитися виходу України з складу СРСР на основі статей союзної Конституції, якими формально націям надавалися права на самовизначення. Програму спілки написав один з її організаторів юрист Л. Лук'яненко, який працював тоді у м. Радехові на Львівщині. У 1961 р. цю організацію було розгромлено, 6 її членів засуджено до тривалих строків тюремного ув'язнення, а Л. Лук'яненка — до страти. 73 доби чекав в'язень у камері смертників виконання вироку, який, зрештою, було замінено 15-річним ув'язненням.

Подібна доля спіткала й групу, очолювану техніком-будівельником Б. Гарматюком, судовий процес над членами якої відбувся в Івано-Франківську в 1959 р. А 1961 р. на судовому засіданні розглядалася справа членів «Українського національного комітету», створеного у Львові. З 20 підсудних — в основному робітників львівських заводів — двох розстріляли¹⁹.

В східних областях України протест проти існуючих порядків знаходив вияв у організації літературно-мистецьких вечорів, які набували політичного забарвлення, захисті української мови тощо. Свое світобачення в опублікованих та виданих самвидавом віршах, прозі, літературно-критичних статтях демонструвала творча молодь Києва, Одеси, Львова, Харкова, Донецька, представників якої згодом назвали шестидесятниками. Серед них насамперед слід виділити І. Світличного, І. Дзюбу, І. Драча, Є. Сверстюка та ін. Їх творча і просвітницька діяльність сприяла формуванню громадянської і національної свідомості багатьох людей.

Власті жорстоко придушували подібні інакомислення, особливо на Україні. В той час як у Москві скульптор Е. Неизвестний ще міг вільно дискутувати з Хрущовим, у нашій республіці найменші так звані політичні провини каралися різними строками тюремного ув'язнення. Так, у 1956 р. в Києві розглядалася справа П. Кулька, у 1957 р. в Рівному — В. Кобринчука, у Дніпропетровську — А. Турика, у 1958 р. в Донецьку — О. Тихого, у 1960 р. в Сумах — І. Полозка, у Тернополі — П. Струса, у 1961 р. в Донецьку — групи громадян на чолі з журналістом Г. Гайовим, у 1962 р. в Запоріжжі — В. Савченка, В. Ришковенка, Ю. Покрасенка, О. Воробйова, В. Чернишова, Б. Надтоки,

¹⁹ Вільне слово.— 1990.— № 7.— С. 5; Сучасність (Мюнхен).— 1967.— № 12.— С. 64.

у Чернівцях — Д. Ковальчука, у 1963 р. в Луцьку — Ю. Савчука та ін.²⁰

Найбільших утисків від партійно-державного апарату в ті роки зазнала художня інтелігенція України. Так, у 1958 р. було знищено весь тираж забороненої книги поезій Д. Павличка «Правда кличе», в якій автор викривав ідеологічне фарисейство, бюрократизм, всякі перекручення сталінської доби. Керівництво ЦК КПУ звинувачувало у «формалістичних викрутасах» М. Вінграновського, І. Драча, Л. Костенко. Твори молодих поетів, які прагнули виступити на захист загальнолюдських засад, не друкувалися. Не бажаючи ніяких змін у творчому житті, маститі художники Москви, скориставшись нерозумінням М. С. Хрущовим проблем образотворчого мистецтва, у 1962 р. розпочали кампанію різкої критики абстракціонізму й формалізму, в ході якої розправилися з авторами авангардних робіт. Її жертвами стали і деякі художники України.

На початку 60-х років у зв'язку з підвищенням цін на продукти харчування в ряді міст відбулися робітничі заворушення. Тогочасне кремлівське керівництво розправилося з ними звичними насильницькими методами. Особливо наочно це виявилось в Новочеркаську, де 2 червня 1962 р. війська розстріляли мирну 7-тисячну демонстрацію. Було вбито 24 і поранено 30 чол. 105 її учасників засуджено до різних строків ув'язнення, а сім — до розстрілу. Чимало жертв було при збройному придушенні робітничих заворушень у Донецьку, Артемівську, Краматорську та деяких інших містах України²¹.

Пов'язуючи всі процеси, що відбувалися в ті роки, з ім'ям Хрущова, треба мати на увазі, що переважна більшість їх була наслідком діянь та апаратних ігор фактично не зруйнованої ним командно-наказової системи, заложником і жертвою якої став сам реформатор. Зрештою, головні дійові особи цієї системи — вище кремлівське керівництво — змусили Хрущова піти у відставку.

Ця система зміцніла й набула особливого впливу на всі сфери життя суспільства в роки брежнєвської стагнації. Побачивши в особі нового керівника партії людину, яка прагнула мати більше почестей і розваг, його найближче оточення перетворило Брежнєва на пам'ятник самому собі.

Непристойне чинопочитання, непомірне возвеличення генерального секретаря відбувалося одночасно з виникненням різних культів і культивів. На місцях серед секретарів партійних комітетів з'явилося чимало «вождів» та «хазяїв», які не стільки займалися політичною роботою, скільки вирішували особисті справи, використовували владу як засіб для власного звеличення та збагачення. В той же час вони розправлялися з неугодними працівниками, як правило, діловими, компетентними людьми, особливо тими, хто дотримувався незалежних поглядів і не боявся їх висловлювати.

Перший секретар ЦК Компартії України П. Ю. Шелест, який був одним з тих, хто всіляко вихваляв Брежнєва, запевняв його у своїх вірнопідданських почуттях, перебільшував власну роль у долі України, що супроводжувалося наростанням амбіціозності й пихатості, грубості й неповажного ставлення до підлеглих. Будучи тривалий час опорою брежнєвської системи, П. Ю. Шелест переоцінив у ній свою роль й у 1972 р. був знятий з посади. На його місце обрали В. В. Щербицького, який раніше разом з Брежнєвим працював на Дніпропетровщині. Він став одним з найближчих сподвижників генсека й служив йому вірою та правдою.

Отже, брежнєвщина стала об'єктивним наслідком усього попереднього розвитку радянської суспільно-політичної системи. Щоправда, у

²⁰ Українська інтелігенція під судом КГБ.— 1970.— С. 230—231.

²¹ Комсомольская правда.— 1991.— 27 апр.; Московские новости.— 1991.— 5 мая.

той час людей просто так не розстрілювали, але, використовуючи попередній досвід вольових розправ з населенням, передусім його найбільш освіченими верствами, діячами культури, власті знову почали кидати до в'язниць «незручних» для системи осіб, заповнювати ними табори та місця заслання. Не менш грізним інструментом репресій стали безпідставні запроторення найбільш настирливих шукачів правди і справедливості у спеціальні психлікарні, будинки для божевільних із жорстоким режимом, що не поступався тюремному. Загроза опинитися у цих місцях позбавлення волі, фізичних і моральних тортур, безперечно, стримувала діяльність деяких поборників демократії або, як їх тоді стали називати, дисидентів. Система вважала їх настільки небезпечними, що Ю. В. Андропов, будучи головою КДБ, створив у цьому відомстві спеціальне п'яте управління і значно розширив штати всього комітету.

Ці заходи органів держбезпеки не в останню чергу зумовлювалися тим, що в суспільстві не тільки назрівало напруження, а й частіше відбувалися робітничі виступи, виявляли ознаки невдоволення представники інших соціальних груп населення. Так, у 1972—1973 рр. мали місце заворушення на окремих підприємствах Дніпропетровська, Дніпродзержинська та Києва. В 1979 р. відбулися страйки і заворушення на деяких заводах і фабриках Гомеля, Кохтла-Ярве, Ленінграда, Тольятті, у 1980 р. — Мінська, Горького, Тольятті, у 1981 р. — Прип'яті (Київська обл.), Києва²². Під час цих подій органи КДБ і МВС діяли звичними каральними методами, хоча існуванню радянського політичного ладу робітничі виступи не загрожували.

В ті роки пропагандистський апарат партії, керівництво КПРС робили особливий наголос на тому, що в радянському суспільстві нібито здійснюється справжнє народовладдя. Це положення навіть ввійшло до Конституції СРСР 1977 р. і Конституції УРСР 1978 р. Проте воно базувалося не на реальних фактах, а на парадних гаслах, зафіксованих у цих документах.

Закріплення в Конституції положення про те, що Комуністична партія є керівною і спрямовуючою силою суспільства, повсякденна практика свідчили, що вся повнота влади в країні була зосереджена в руках апарату ЦК КПРС, на чолі якої стояв генеральний секретар, за визначенням М. С. Горбачова, — диктатор, більше якого не було в світі²³. Хоча в дійсності генеральний секретар міг діяти лише в межах того, що допускала сама система, якій він служив і від якої залежав. Система ж не могла дозволити генеральному секретареві здійснювати демократичні перетворення, бо це означало б для номенклатури не що інше, як кінець її панування.

Отже, справжнім господарем держави, вершителем долі всього народу і кожної людини зокрема залишався адміністративно-бюрократичний апарат виконавських органів — партійних, державних, господарських. Саме з його середовища формувалася верства, яка діяла поза законом і поза критикою, безсоромно користувалася всілякими привілеями. Система, декларативно скасувавши стани, створила новий, нікому не підзвітний клас. Більше того, будь-який компрометуючий матеріал на певних номенклатурних осіб, що надходив у КДБ чи МВС, мав бути негайно знищений. Брехня і цинізм міцно ввійшли в плоть і кров цієї верстви. Саме вона намагалася реанімувати сталінізм і сповідувала для решти населення всезаборонство. Нормальну політичну активність людей стали вважати виявом інакомислення, яке жорстко придушувалося з допомогою різноманітних силових методів.

І знову Україна опинилася в «авангарді». Тут під приводом бороть-

²² Жуковський Аркадій, Субтельний Орест. Нарис історії України.— Львів, 1991.— С. 143; Московские новости.— 1991.— 5 мая.

²³ Правда.— 1990.— 1 дек.

би проти націоналізму значно посилювалися репресії. Менше ніж через рік після приходу до влади Брежнєва слухняне керівництво республіки вирішило довести свою лояльність Москві тим, що дало дозвіл на проведення у серпні — вересні 1965 р. в ряді міст України — Києві, Одесі, Феодосії, Львові, Івано-Франківську, Тернополі, Луцьку — численних арештів. Жертвами їх стали насамперед діячі української культури, представники інших груп інтелігенції, а також студенти, робітники. Вони виступали проти деформацій, яких зазнавала радянська політична система, проти згортання демократії, ідеологізації суспільного життя.

Наростання опору адміністративно-командній системі, підготовка, передусім представниками художньої інтелігенції, громадської думки до необхідності кардинальних змін всередині країни, прагнення, як писав О. Підсуха, «вітру весняного, свіжого бризу знизу й доверху й зверну до низу» були характерними особливостями того часу.

Усім інакомислячим, затриманим у нашій республіці, інкримінувалася антирадянська націоналістична діяльність, бо на Україні звинувачення в націоналізмі ніколи не потребувало особливих доказів. Тому й штампувалися один за одним розпорядження про арешти, відбувалися численні несправедливі і, як правило, закриті судові процеси, відправлялися по етапу у далекі північні табори або психлікарні один за одним сини й дочки України, по суті, цвіт її нації.

Проте насправді дисиденти не займалися ворожою націоналістичною діяльністю, а протестували проти політики русифікації, здійснення на практиці теорії злиття націй, що проповідувалося й директивно насаджувалося ідеологічною верхівкою. Це були спроби захистити духовні цінності і матеріальну культуру українського народу, добитися, щоб він став дійсним господарем на своїй землі. Анкетувалася також увага на необхідності покінчити з епохою насильства, страху, свавілля і брехні. Причому все це робилося в рамках діючого у Радянському Союзі законодавства. Відповіддю ж властей на природні вимоги людей були хвиля за хвилею масові репресії.

Наведемо лише деякі факти 1965—1966 рр. Так, після арешту в 1965 р. (для декого він став повторним) були засуджені до різних строків тюремного ув'язнення брати М. і Б. Горині (викладач і мистецтвознавець), літературний критик І. Світличний, слюсар Львівського електровакуумного заводу І. Гель, конструктор-модельєр Львівського проектно-конструкторського інституту легкої промисловості Я. Менкуш, художник П. Заливаха, викладач Луцького педінституту Д. Іващенко, вчитель з Феодосії М. Масютко — учасник штурму Берліна — та багато інших²⁴.

В цілому в 1965 р. за вільне слово і незалежну думку було заарештовано кілька десятків найталановитіших представників молодшої генерації української інтелігенції та інших соціальних верств. У вересні того року, виступаючи в кінотеатрі «Київ», І. Дзюба, В. Стус, В. Чорновіл, Ю. Бадзьо та інші картали реакційні сили, які перейшли у наступ. Це був перший громадянський політичний протест проти перших масових політичних арештів у Радянському Союзі післясталінського часу²⁵.

Отже, хрущовська «відлига» зробила свою справу. Чимало людей, насамперед з числа інтелігенції, вже не мовчали. Вони надсилали скарги у різні радянські й міжнародні інстанції на свавілля правоохоронних органів, вимагали проведення судових процесів, зверталися до керівництва республіки з проханням розібратися у безчинствах, що мали місце, тощо. Дедалі активніший пошук справедливості вели як в'язні, так і ті, хто залишався на волі, хоч багато з них зазнавало

²⁴ Сучасність.— 1966.— № 12.— С. 64.

²⁵ Трибуна.— 1991.— № 4.— С. 33.

адміністративних стягнень, а інколи й переслідувань з боку каральних органів.

Зокрема, велика група творчої інтелігенції — 78 чол., серед яких мовознавець З. Франко (онука І. Я. Франка), літературознавець М. Коцюбинська (небога М. М. Коцюбинського), перекладач Г. Кочур, поет І. Драч, літературний критик І. Дзюба, мовознавець Ф. Жилко, письменник Б. Антоненко-Давидович та інші, — звернулася у 1966 р. до прокурора УРСР Ф. К. Глуха і голови КДБ при Раді Міністрів УРСР В. Ф. Нікітченка з проханням роз'яснити суть вини заарештованих у 1965 р. їхніх друзів і знайомих, а також дозволити бути присутніми на судових процесах. 10 членів Спілки художників України звернулися у квітні 1966 р. до Верховного суду УРСР з клопотанням переглянути справу талановитого художника П. Заливахи. Тоді ж кінорежисер С. Параджанов, композитори, заслужені діячі мистецтв УРСР В. Кирейко і П. Майборода, письменник Л. Серпілін, поетеса Л. Костенко, поет І. Драч і член-кореспондент АН УРСР, Герой Соціалістичної Праці, депутат Верховної Ради СРСР, лауреат Ленінської і Державної премій авіаконструктор О. Антонов звернулися до ЦК Компартії України і ЦК КПРС з вимогою, щоб відповідні державні органи публічно роз'яснили причини масових арештів 1965 р. й забезпечили відкритий розгляд справ як гарантію справедливості²⁶.

За виступи проти політичних арештів, турботу про долю ув'язнених були звільнені з роботи (а члени партії виключені з КПРС) літератори, викладачі І. Дзюба, Є. Сверстюк, М. Коцюбинська, В. Чорновіл, В. Стус, А. Матвієнко, І. Бойчук, а група працівників газет, журналів та радіо Києва — за заяву проти заборони викладання в університеті М. Шаповалу та ін.

Адміністративні покарання, а згодом і судові переслідування не вплинули на громадську позицію тих, хто не міг примиритися із затиском демократії. Вони продовжували протестувати проти порушень елементарних прав людини. Чимало з них безрезультатно зверталось до П. Ю. Шелеста, зокрема, літпрацівник редакції газети «Радянська Україна» П. Скочок — з приводу несправедливого вироку суду в справі вчителя української мови і літератури М. Озерного, В. Чорновіл — з проханням розібратися у причинах арештів, І. Дзюба, І. Світличний, Н. Світлична, Л. Костенко — щодо недотримання законності під час судових процесів тощо. А сестра І. Світличного — Н. Світлична, зневірившись у бажанні керівництва Комуністичної партії розібратися у тому, що відбувається, і припинити свавілля, у фототелеграмі на ім'я президії XXIII з'їзду КПРС прямо запитала: «Чому відмовчуєтеся, ви, комуністи?»²⁷⁻²⁸.

Не припиняли боротьби за свої права й ті, хто перебував у тюрмах та на засланні. Так, М. Горинь, І. Кандиба, Л. Лук'яненко надіслали листа до Комісії охорони прав людини при ООН. Вони повідомляли про свій арешт за те, що добивалися поліпшення становища робітників, захищали конституційні права української мови і культури в цілому й просили піднести голос протесту проти антигуманних дій КДБ, проти цинічного ігнорування елементарних прав в'язнів²⁹.

У наступні роки продовжувалися репресивні заходи щодо діячів післясталінського національно-культурного відродження. Його найбільш активною силою продовжувала залишатися художня інтелігенція, передусім письменники, а також представники інших соціальних верств населення. Так, у 1967 р. в Івано-Франківську було заарештовано і засуджено до різних строків ув'язнення й заслання членів групи «Український національний фронт», організованої в 1964 р. До її складу входили публіцист, працівники міліції, закладів культури, освіти,

²⁶ Українська інтелігенція під судом КГБ.— С. 185—189.

²⁷⁻²⁸ Там же.— С. 191.

²⁹ Там же.— С. 234—235.

фрезерувальник, інженер-економіст та ін. Група мала нелегальний друкований орган — журнал «Батьківщина і свобода» (вийшло кілька десятків номерів) та випустила збірник художніх творів під назвою «Месник»³⁰.

Ціла низка різних звинувачень висувалася на адресу О. Гончара після опублікування у 1968 р. його роману «Собор». Дісталася й тим, хто встиг позитивно оцінити цей твір. Тодішній перший секретар Дніпропетровського обкому Компартії України можновладний О. Ф. Ватченко, пізнавши себе в одному з негативних персонажів роману, розгорнув проти його автора шалену кампанію цькування. Кінець-кінцем О. Гончару довелося залишити посаду керівника Спілки письменників України.

З іншими літераторами та журналістами поводитися значно суворіше. Так, протягом багатьох років був позбавлений можливості друкуватися І. Чендей після виходу у світ в 1968 р. його збірки повістей та оповідань «Березневий сніг», у якій ішлося про суперечності сучасного життя, розцінені властями як «наклеп на радянську дійсність». Нещадній критиці було піддано твори В. Дрозда, І. Білика, В. Голобородька та багатьох інших. Сміливий виклик ідеологічній машині, яка ретельно перемішувала всі нації, кинув своєю книгою «Інтернаціоналізм чи русифікація?» І. Дзюба. Відповіддю властей стали заборона друкуватися, а згодом його арешт. В той же час опальний академік А. Д. Сахаров доклав багато зусиль для пропаганди положень цієї праці і допоміг перекласти її англійською мовою. Тоді ж було засуджено В. Морозова — автора «Репортажу із заповідника ім. Берії», що нелегально розповсюджувався на Україні, В. Чорновола — за збірник матеріалів «Лихо з розуму» та інших.

Новий спалах масових розправ і арештів інакомислячих розпочався у 1972 р. з обранням на посаду першого секретаря ЦК КП України Щербицького. За його володарювання особливою непримиренністю у боротьбі з українськими дисидентами, «носіями націоналізму» прославилися ідеолог-каратель, секретар ЦК КП України В. Ю. Маланчук і голова КДБ України В. В. Федорчук.

Із членів Спілки письменників України тоді виключали кожного, хто наслідуював висловлювати власні думки. Таких митців виключали також з лав партії, а інколи висилали за межі країни, як, наприклад, В. Некрасова. Чимало літераторів, зокрема О. Бердник, І. Світличний, В. Стус, В. Рубан, Ю. Литвин, Ю. Бадзьо та ін., опинилися у таборах як «націоналісти» і «антирадянщики».

Перебуваючи за колючим дротом, інакомислячі та інакодіючі продовжували відстоювати свої переконання, здійснювали різні правозахисні акції: збирали інформацію про факти брутального ставлення табірної адміністрації до політв'язнів і передавали її своїм однодумцям на волю й за кордон, щоб світова громадськість знала про порушення прав людини у Радянському Союзі, про табірну діяльність.

І ті, хто відбував строк ув'язнення, і ті, хто жив по цей бік тюремних ґрат, неодноразово надсилали звернення до вищого керівництва країни, до громадської думки України і Союзу, до Організації Об'єднаних Націй. Так, у 1976 р. О. Бердник написав відкритого листа Брежневу, в якому зазначав, що КДБ узурпувала конституційні прерогативи влади, багато людей зазнають поневірянь внаслідок бездушного ставлення до них численних бюрократів, злочинна діяльність яких призводить до розвалу економіки країни, руйнування свідомості народу. Він пророчо передбачив, що майбутні роки стануть роками жорстоких катастроф, наслідки яких не можна буде ліквідувати навіть шляхом скликання надзвичайного з'їзду партії чи введення надзвичайного становища³¹.

³⁰ Сучасність.— 1969.— № 3.— С. 101—102.

³¹ Україна.— 1990.— № 9.— С. 14.

Нелегкі випробування випали й на долю М. Руденка — талановитого поета, прозаїка, публіциста, дослідника. Він належав до когорти тих мужніх людей, які першими прилучалися до нового мислення, того покоління української інтелігенції, в якого давно почала пробуджуватися національна свідомість. До Великої Вітчизняної війни майбутній дисидент служив в охороні Кремля, потім — фронт, після Перемоги повернувся інвалідом. Рішення XX з'їзду партії кардинально вплинули на його світогляд, що знайшло відображення в написаних ним художніх творах і суспільно-політичній діяльності.

Як відзначали представники режиму — слідчі, прокурори, судді, М. Руденко став писати «не тільки не ті книжки», а й зустрічатися «не з тими людьми», діяв «не так». Адаже у своїх художніх творах, публіцистичних та наукових трактатах він відтворював реальне життя, критикував діяльність КПРС у справі побудови комунізму, застерігав від сліпої віри в марксові економічні догми, полемізував з Марксом, вважав за необхідне проведення радикальної економічної реформи, поступовий перехід до ринкових відносин. За всі ці «ідеологічні збочення» М. Руденко у 1974 р. був виключений з КПРС, а наступного року — і з Спілки письменників³².

Однак і надалі він продовжував правозахисну діяльність. У 1976 р. письменник очолив створену в Києві групу сприяння виконанню Хельсінкських угод. Її фундаторами були письменник О. Бердник, генерал П. Григоренко, юристи Л. Лук'яненко та І. Кандиба, інженер М. Маринович, вчителі О. Мешко та О. Тихий, біолог Н. Строката, колишній студент М. Матусевич. Необхідність створення такої групи зумовлювалася тим, що проголошені Хельсінкським актом права і свободи людей в умовах радянської дійсності не могли бути здійснені повністю, тому представники громадськості мали брати участь у контролі за виконанням рішень цієї міжнародної конференції.

Група збирала матеріали з цієї проблеми, виступала на захист політв'язнів, підтримувала зв'язок з московськими правозахисниками, у тому числі з А. Сахаровим, Ю. Орловим та ін. Крім того, вона захищала права українського народу, допомагала колишнім репресованим та сім'ям політв'язнів. У 1976—1985 рр. до групи вступили 36 осіб. Всі вони згодом були заарештовані й більшість засуджена. З них у неволі загинули О. Тихий, Ю. Литвин, В. Марченко та В. Стус. Ще на 10 років (після 15 років перебування у таборах) подовжено строк ув'язнення Л. Лук'яненка. У мордовські концтабори потрапив М. Руденко. Опинившись у різних таборах та на засланні, члени групи продовжували відстоювати право людини на свободу слова, виступали за надання Україні дійсної незалежності³³.

Отже, репресії, спрямовані насамперед проти представників творчої інтелігенції, не досягли мети.

Високо оцінив громадянську позицію ряду українських письменників А. Д. Сахаров. Він, зокрема, виступив на захист В. Стуса — не тільки талановитого поета, а й благородної, кришталево чесною, сміливою людини, який кидав у вічі тюремникам: «Довіку не буде із мене раба!». У листі, адресованому 12 жовтня 1980 р. «учасникам Мадридської наради для перевірки Хельсінкських угод, головам держав-учасниць Хельсінкського акту», А. Д. Сахаров розцінив вирок, винесений В. Стусу, як ганебний вчинок радянської репресивної системи й закликав письменників усього світу, своїх колег — учених, усіх, кому дорога людська гідність, виступити за його скасування і за звільнення всіх незаконно засуджених³⁴. На жаль, його заклик не було почуто.

³² Рад. Україна.— 1991.— 12 січ.; Літ. Україна.— 1990.— 20 груд.; Лит. газ.— 1990.— 28 нояб.; Огонек.— 1990.— № 50.— С. 13.

³³ Вільне слово.— 1990.— № 7.— С. 6.

³⁴ Лит. газ.— 1990.— 22 авг.

У той період страху, неправди і лицемірства за свої переконання зазнавали адміністративних покарань і переслідувань окремі вчені республіки, які ігнорували кон'юнктурні міркування, дотримувалися високих моральних принципів. Вони не тільки бачили дедалі зростаючі суспільні біди, а й відкрито виступали проти самовихваляння, догматизму в науці. Нестандартно підходили до вивчення минулого українського народу історики О. Компан, О. Апанович, М. Брайчевський, Я. Дзира.

Деякі філософи і літературознавці прагнули критично осмислити дійсність, за що були звільнені з роботи, а частина з них навіть виїхала за межі республіки. Ряд науковців Інституту філософії АН УРСР було звинувачено в так званій «антирадянській націоналістичній агітації та пропаганді» і засуджено до різних строків тюремного ув'язнення та заслання.

Драматично склалася доля всебічно обдарованого науковця, спеціаліста з різних галузей знань, наділеного безцінним даром зцілителя, кандидата технічних наук Б. В. Болотова. У 1983 р. його було заарештовано й засуджено до восьмирічного ув'язнення в таборах за те, що він вважав неможливою побудову соціалізму в тогочасних умовах, висловлювався за передачу землі у приватну власність, надання можливості займатися підприємницькою діяльністю, за створення багатопартійної системи, засуджував введення радянських військ в Афганістан тощо. Сучасна дійсність довела правоту його поглядів і переконань.

Винаходи Б. В. Болотова, зокрема у галузі виробництва нерадіоактивної ядерної енергії, створені ним робототехнічні системи, здатні до самонавчання, викликали інтерес за кордоном — у США, Франції, Японії, а в Києві їх автора кілька разів звільняли з роботи. Навіть тюремне начальство використовувало його знання, дозволяло займатися науковими дослідженнями, результати яких впроваджувалися на підприємствах оборонної промисловості, а колеги-вчені відвернулися від нього³⁵.

Чимало людей інтелектуальної праці, інших чесних громадян республіки, вірних її синів було безпідставно спалюжено, перемолото жорновами репресивних заходів. Зрештою, деякі з них змушені були залишити Батьківщину й поповнити емігрантські кола.

У середині 80-х років навіть вищому керівництву партії і держави стало зрозуміло, що втілення в життя більшовицьких ідей привело країну до кризового стану. Тому не дивно, що в його середовищі з'явилися люди, які наважилися на здійснення радикальних змін. Однак усвідомлення необхідності проведення таких перетворень і втілення їх на практиці — це різні речі. Адже долю суспільства вирішувала адміністративно-командна система та її апарат, а не окремі лідери, навіть керівники найвищого ешелону влади.

Тому один з ініціаторів перебудови — М. С. Горбачов, який став Генеральним секретарем ЦК КПРС, а згодом — Президентом СРСР, впродовж кількох років не наважувався дати рішучий бій реакційним силам у партійно-державному керівництві, які відверто й цинічно, наполегливо і відчайдушно чинили опір спробам демократизувати життя, здійснити радикальні зміни. Вони розуміли, що будь-які кроки в цьому напрямі ставлять під загрозу їх блага та привілеї.

І все ж у другій половині 80-х — на початку 90-х років робилися спроби покінчити з утопічним соціально-політичним експериментом над народами колишньої царської Росії. В 1985 р. з'явилася можливість національного відродження України й інших союзних республік, досягнення ними повної незалежності, надія на зміну існуючого тоталітарного режиму.

³⁵ Труд.— 1991.— 4 апр.; Веч. Київ.— 1990.— 25 квіт., 14 листоп.

Проте в процесі перетворень, здійснюваних у соціально-економічній і політичній сферах, почав наростати конфлікт між владою і суспільством. Його кульмінаційним моментом на Україні стали шахтарські страйки, масові мітинги і гучні маніфестації, голодування студентів у Києві восени 1990 р. тощо. Причиною цих подій були нерішучість властей при здійсненні кардинальних змін, їх небажання почути голос мас. Інакше й не могло бути, бо адміністративно-командна система завжди вбачала у людях лише інструмент для досягнення своїх цілей.

Тому і в процесі перебудови замість пошуків реальних шляхів співробітництва з усіма політичними силами, задоволення потреб людей, встановлення соціальної справедливості верхи традиційно покладали основні надії на використання силових методів. З цією метою було сформовано додаткові загони міліції особливого призначення, які рішуче використовують грубу фізичну силу, гумові кийки та газові суміші. До «наведення порядку» іноді залучалися й армійські підрозділи. Почали практикувати патрулювання деяких міст спільними нарядами міліції та військовослужбовців.

Проте навіть такі каральні засоби не завжди приносили успіх. Так, навесні 1991 р. прокотилася чергова хвиля шахтарських заворушень. Цього разу гірники Червоноармійська, Селідового, Макіївки, Донецька, Червонограда після кількадечних страйків відрядили своїх представників до Києва, де вони мали передати Верховній Раді УРСР вимоги шахтарів, і сподівалися на підтримку столичного робітничого класу та трудівників усєї України.

Для цього було створено ряд страйкомів, а 16 квітня у Києві оголошено про утворення республіканського страйкового комітету. Деякі виробничі колективи і окремі робітники спочатку приєдналися до страйкуючих, але незабаром відновили роботу. Такі їх дії пояснювались тим, що страйк був недостатньо організований, швидше мав стихійний характер, а, по-друге, парламентська комісія Верховної Ради УРСР, уряд республіки і представники Ради страйкуючих колективів шахтарів оперативного дійшли згоди і підписали взаємоприйнятний протокол. Певну роль відіграв і той факт, що змовці не пропустили страйкарів до будинку Верховної Ради.

Страйк було припинено, однак організаційні процеси у робітничому русі республіки тривали. Невдовзі вони привели до виникнення Всеукраїнської організації солідарності трудящих («Солідарність»), створеної на установчому з'їзді Всеукраїнського об'єднання страйкових комітетів, який відбувся 21—23 червня у Києві. На ньому були присутні 313 делегатів з 23 областей України. Вони представляли трудові колективи, які загалом налічували понад 1,5 млн. чол.³⁶

Поряд з економічними вимогами делегати з'їзду висунули ряд політичних, зокрема про вихід України з складу СРСР, розпуск КПРС і Компартії України, припинення урядом УРСР фінансових відрахувань до союзного бюджету, розпуск Верховної Ради УРСР, розробка нового закону про вибори і на його основі проведення їх під міжнародним контролем тощо. «Солідарність» прийняла «Маніфест трудящих України», звернення до Верховної Ради УРСР, а також до Конгресу США, міжнародних профспілкових і правозахисних організацій та ін.

Суспільно-політична активність різних верств населення знаходила вияв і в інших формах. Так, восени 1991 р. відбувся гострий соціальний конфлікт у м. Носівка Чернігівської області. Дії місцевих партійних і радянських керівників піддали нищівній критиці учасники мітингів — представники ряду трудових колективів і навіть учні — на переповненому майдані міста. Вони пред'явили суворий, але справедливий рахунок за невміле господарювання першому секретарю райкому Компартії України В. Т. Сотниченко, голові райвиконкому В. А. Приходьку та

³⁶ Комсомольская правда.— 1991.— 26 июня.

голови міськвиконкому М. Д. Братицю і вимагали їх відставки. Однак «батьки» району і міста не знайшли нічого кращого для зменшення соціальної напруги, як виставити проти школярів міліцейський кордон³⁷. У ніч з 13 на 14 квітня протягом п'яти годин два десятки осканьженілих змопівців, не розбираючи, хто правий, а хто винен, кийками розганяли очманілий натовп людей, які вийшли на вулицю з камінням у руках для з'ясування відносин з місцевою владою³⁸. Серйозні сутички відбувалися і в інших населених пунктах України.

Одним з переконливих свідчень початкового етапу процесу демократизації в республіці, поступового здобуття нею незалежності є виникнення й діяльність різноманітних громадських рухів і товариств, політичних партій, проголошення ними власних позицій та спроби їх об'єднання. Цей процес, що розпочався наприкінці 80-х років, триває й досі.

Незважаючи на прагнення демократичних сил консолідувати свої дії, роз'єднаність між ними подолана не до кінця, що негативно впливає на їх позиції. Прикро, що цього не розуміють керівники партій і рухів, хоча серед них є досвідчені парламентарі, зрілі політичні діячі.

Щоправда, дедалі помітнішою ставала відсутність «монолітної єдності» і в лавах Комуністичної партії, яка, однак, продовжувала значною мірою утримувати владу в своїх руках, хоча діяла, як правило, старими, випробуваними методами. До того ж на середину 1991 р. з КПРС вийшло понад чотири мільйони комуністів, у тому числі з Компартії України — півмільйона.

Коли почалася перебудова, нове керівництво країни, а слідом за ним і Україна проголосило необхідність прискорення розвитку економіки, передусім машинобудування. Проте невдовзі з'ясувалося, що виділені для цього десятки мільярдів карбованців були витрачені на виробництво військової техніки. Згодом було взято курс на радикальну економічну реформу, перехід до ринкових відносин, здійснення якого передбачає надання підприємствам повної самостійності. Але в економіці продовжували панувати міністерства і відомства, які не спинялися навіть перед порушенням виробничих зв'язків і фінансової системи, що призводило до спаду виробництва.

Дії центральних міністерств і відомств спричинили крах усіх урядових і альтернативних програм розвитку, торпедування реальних шляхів виходу з кризи, які пропонували фахівці, швидке зростання інфляції. Комуністична більшість у Верховній Раді України також забалотувала всі пропозиції прогресивних економістів республіки щодо оздоровлення її народного господарства.

Заміна у січні 1991 р. Голови Ради Міністрів СРСР М. І. Рижкова на прем'єр-міністра В. С. Павлова призвела до ще більшого загострення становища в країні. Відбувався дальший спад виробництва, продовжувалася невпинна емісія (друкування) грошей. Одночасно помітно зріс вплив військово-промислового комплексу, остаточно не зруйнованої адміністративно-командної системи. Її складовою частиною залишалася керівне ядро Комуністичної партії, в якому склалося впливове сталіністське угруповання, що виступало проти нового політичного курсу, перебудови економіки, розширення форм власності і взагалі гальмувало суспільний прогрес. При цьому воно розраховувало в разі необхідності застосувати насильницькі методи.

Саме це угруповання зробило спробу силою взяти соціальний реванш, вчинивши 19—21 серпня 1991 р. державний переворот. Щоправда, чимало подій, які відбувалися останнім часом, свідчило про підготовку реакційних сил до захоплення влади. Створення у прибалтійських республіках так званих комітетів національного порятунку і

³⁷ Рад. Україна.— 1991.— 11 черв.; Комсомольское знамя.— 1991.— 4 июня.

³⁸ Комсомольская правда.— 1991.— 30 мая.

використання там військ на їх прохання були, по суті, генеральною репетицією перевороту, про що попереджало багато представників демократичних сил, у тому числі голова Національної ради демократичної партії України Ю. В. Бадзьо³⁹.

Крім того, згадаймо про необгрунтоване введення військ у Москву та облогу Кремля під час засідання з'їзду народних депутатів Росії в лютому 1991 р. і сесії Верховної Ради СРСР влітку 1991 р., виступи Язова, Пуго і Крючкова на її закритому засіданні, вимоги прем'єр-міністра Павлова про розширення повноважень. Неодноразово майбутні путчисти приводили у підвищену готовність війська, розташовані на території України. Тривалий час депутатська група «Союз» у Верховній Раді СРСР виступала за введення у країни надзвичайного стану.

Такі дії реакційних сил переконливо свідчили про те, що існувала реальна загроза державного перевороту. Занепокоєння з цього приводу висловлювали багато політиків, у тому числі соратники М. С. Горбачова — О. М. Яковлев та Е. А. Шеварднадзе, і навіть екстрасенсів.

Проте цієї загрози чомусь не помічав або не хотів, не наважився зрозуміти президент країни. Він також не прислухався до попереджень тих, хто на основі конкретних фактів, називаючи конкретні імена, закликав вжити заходів для унеможливлення навіть спроби перевороту. Нічого він не зробив і в переддень заколоту, коли хунта діяла нахабно, цинічно дискредитувала й ігнорувала президентське оточення.

А 19 серпня змовники вже стали діяти відкрито. Того дня, ізолювавши Горбачова в Криму, вони заявили, що влада в країні перейшла до створеного ними так званого державного комітету по надзвичайному стану (ДКНС), до складу якого ввійшли вісім осіб: О. Д. Бакланов — перший заступник Голови Ради Оборони СРСР, В. О. Крючков — голова КДБ СРСР, В. С. Павлов — прем'єр-міністр СРСР, Б. К. Пуго — міністр внутрішніх справ СРСР, В. О. Стародубцев — голова Селянської спілки СРСР, О. І. Тізяков — президент Асоціації державних підприємств і об'єктів промисловості, будівництва, транспорту і зв'язку СРСР, Д. Т. Язов — міністр оборони СРСР, Г. І. Янаєв — в. о. Президента СРСР.

Звернення цього комітету до радянського народу, перші його постанови, введення в ряді регіонів країни надзвичайного стану переконливо засвідчили реакційне обличчя путчистів. І це швидко зрозуміли всі демократичні сили країни, у тому числі України, тим більше, що до Києва було стягнуто війська, готові вступити у місто, як тільки на його вулиці вийде народ з протестами проти перевороту. Саме про це ультимативно заявив Голові Верховної Ради УРСР уповноважений ДКНС по Україні генерал армії Варенников.

Антиконституційну сутність перевороту одразу викрили Народна Рада, Народний рух України, ряд політичних партій та громадських організацій демократичного спрямування у зверненнях до народу республіки, заявах та відозвах. На прес-конференціях їх представники зазначали, що владу намагалася захопити верхівка військово-промислового комплексу і КДБ та правоконсервативне крило КПРС, і закликали не виконувати розпорядження путчистів, чинити опір їх діям, об'єднуватися для захисту демократії. На стінах будинків Києва і підземних переходів на Хрещатику з'явилися листівки Руху, в яких дії ДКНС слушно названо «військово-більшовицьким переворотом»⁴⁰.

Про те, що положення постанов ДКНС не мають юридичної сили на Україні, з певним запізненням було відзначено у Заяві Президії Верховної Ради УРСР. У ній також містився заклик уникати загострення соціально-політичної ситуації в республіці, запобігати конфрон-

³⁹ Трибуна.— 1991.— № 4.— С. 35.

⁴⁰ Огонек.— 1991.— № 37.— С. 7.

тації і протистоянню. Виступаючи 19 серпня по Українському телебаченню, Голова Верховної Ради УРСР Л. М. Кравчук заявив, що у правовій державі все має відбуватися на основі закону і закликав населення республіки до спокою і витримки з тим, щоб не дати підстав для запровадження тут надзвичайного стану.

Політичні партії і рухи демократичного спрямування, народ України повністю підтримали позицію Верховної Ради РРФСР, президента Росії Б. М. Єльцина, десятків тисяч москвичів, які вчинили масовий опір заколотникам і фактично зірвали спробу державного перевороту, захистили не тільки себе, а й усі народи країни від сваволі путчистів, врятували демократію. Крах планів гекачепістів, створення умов для повернення М. С. Горбачова до Москви й виконання ним своїх президентських повноважень значною мірою пояснювалися громадянською позицією солдатів і офіцерів тих частин, які мали силою придушити опір трудящих. Вони відмовилися штурмувати будинок Верховної Ради РРФСР, на що сподівалися путчисти. Більше того, деякі армійські формування, окремі офіцери і генерали перейшли на бік народу, а кедебісти і військові, які мали охороняти своїх шефів — членів ДКНС, не чинили опору при їх арешті.

Отже, путч зазнав поразки, незважаючи на те, що механізм захоплення влади відпрацьований більшовиками давно й ґрунтовно. Заколотники, будучи відірваними від мас, не знали, що сьогодні народ вже не той, яким був у жовтні 1964 р., коли байдуже спостерігав насильницьку зміну влади в Кремлі.

Трудящі України не тільки підтримали дії москвичів у численних телеграмах і листах, заявах представників різних соціальних груп. Багато трудових колективів нашої республіки розпочали підготовку до страйку протесту. До того ж чимало українців у дні перевороту були на барикадах навколо Білого дому РРФСР пліч-о-пліч з росіянами, людьми інших національностей. Там же майорів національний синьо-жовтий прапор України.

На жаль, на Україні були люди, у тому числі посадові особи вищої і середньої ланок КПУ, прокуратури та інших установ, підприємств і організацій, які прямо або опосередковано (невтручанням, мовчазним очікуванням розвитку подій) підтримали заколотників.

24 серпня позачергова сесія Верховної Ради України розглянула надзвичайно важливе для дальшої долі народу питання: про політичну ситуацію в республіці й заходи, яких необхідно вжити для недопущення можливості повторення подібних дій у майбутньому. Сесія прийняла Акт про незалежність України.

В наступні дні Президія Верховної Ради України прийняла постанови про департизацію державних органів, установ та організацій, про власність Компартії України та КПРС на території України, а також Указ про тимчасове припинення діяльності КПУ до остаточного розслідування обставин, пов'язаних з державним переворотом, та ін.

Таким чином, спроба державного перевороту закінчилася поразкою тих, хто його готував і розпочав. Вона знаменувала завершення цілої епохи в історії нашої країни, коли в процесі соціалістичного експерименту більшовизм як основний аргумент використовував насилля — фізичне, ідеологічне, духовне, що ґрунтувалося на почуттях страху та брехні, і орієнтував на це свою еліту. Розпочався новий етап, етап народної демократичної революції, в ході якої юридично знищено компартійну систему й припинив існування «непорушний» Союз РСР.

Внаслідок краху контрреволюційного путчу було ліквідовано певні перешкоди на шляху дальшої демократизації суспільства. Однак виникла небезпека того, що ейфорія перемоги над реакційними силами може призвести до розгортання терору демократів замість запровадження принципів цивілізованої демократії, на основі якої у майбутньому можна відвертати нові спроби перевороту. Адже поки що лікві-

довано лише партапарат, а майже вся державна і господарська номенклатура залишилася при владі і навіть поповнилася значною мірою за рахунок тих же партократів — вірних носіїв ідей більшовизму.

Отже, ґрунт для існування й поширення необільшовицьких новацій остаточно не зник. Щоб запобігти їх розвитку, необхідно пам'ятати, що більшовики вже один раз — і на кілька десятиліть — дезорганізували суспільство, не забезпечили його членам нормоване благополуччя, принесли людям безліч страждань та нездійснених сподівань і, головне, негативно вплинули на генетичний код народу.

Досягнувши цього, більшовизм вичерпав себе. Інакше й не могло бути. Насилля, негідні вчинки ніколи й ніде не давали позитивних результатів. Навпаки, широко використовуючи цей свій головний аргумент, більшовики не створили нові продуктивні сили, не досягли належних обсягів національного продукту. За таких умов їм не залишалося нічого іншого, крім застосування насильницьких методів для несправедливого розподілу набутого попередніми поколіннями. Одразу після революції вони розграбували державні й церковні цінності та майно багатих людей, потім взялися за осіб, які мали достаток. Далі перманентно грабували селян, примусово заганяли їх у колгоспи. Водночас у засланих в табори було відчужено їх свободу, інтелектуальну власність і робочу силу. Нарешті, черга дійшла до розпродажу природних багатств країни, тобто, по суті, грабежу не тільки нинішнього, а й майбутніх поколінь.

Такою є стисла хроніка більшовицького насилля, яке не повинно ніколи повторитися. Гарантіями цього мають стати активна суспільно-політична позиція кожної людини, усвідомлення нею свого місця у суспільстві, нарешті — її громадянська сміливість.

Одержано 17 .09. 91

В статье рассматривается марксистско-ленинское отношение к насильственным действиям в политике, анализируется использование руководящими кругами Коммунистической партии насилия как главного аргумента своей политики в отношении зажиточных слоев населения, коллег по революционной борьбе, а главное — значительной части коммунистов и миллионных масс сограждан. Акцентируется внимание на постепенном возрастании сопротивления насиллию, всезапрещению, ограничению прав и свобод человека. Речь идет о конкретных участниках этого сопротивления тех, кто общественные интересы ставил выше личных и этим самым приближал время демократии, что в конце концов обусловило развал самой партии.

П. П. Панченко (Київ)

Деформації в розвитку українського села у 80-х — на початку 90-х років

В статті висвітлюється складний еволюційний процес в українському селі у 80-х — на початку 90-х років. Відверто розповідається про дискримінаційну політику держави щодо нього.

Протягом останнього десятиріччя українське село зазнає неймовірних труднощів. Головною причиною цього є, безперечно, диктат держави, центральних органів влади та її надмірно чисельного апарату. На з'їздах народних депутатів СРСР і сесіях Верховної Ради України